

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Seventh Year Issue - XXX

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

July to September 2021

Peer Reviewed and Refereed Journal with
Journal Impact Factor : 5.868

MULTIDISCIPLINARY

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

9	उसतोड महिला कामगारांची अभिवृत्तीचा अभ्यास संदर्भ ता. धारूर जि. बीड	महादेव चैतराम पुंवे
10	मंदिर परिसरातील उपेक्षितांचे अंतरंग (संदर्भ 12 खांबी मंदिर, अंबाजोगाई जि. बीड)	डॉ. मोहन भिसाळ
11	Women Exploitation And Gender Justice	Mr. S. G. Dhawad

मंदिर परिसरातील उपेक्षितांचे अंतरंग (12 खांबी मंदिर, अंबाजोगाई जि. बीड)

डॉ. मोहन मिसाळ

कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय

मोनपेठ, जिल्हा परभणी

मो. नंबर 9405814989

दि 22 जाने. 2017 रोजी बीड जिल्ह्यातील अंबाजोगाई येथे हनुमंत पोखरकर यांनी बांधावरील झाड तोडत असताना त्यांना काही मुर्त्या सापडल्या. यानंतर त्यांनी जेसीबीच्या साह्याने ही जागा खोदून अमना संपूर्ण बारा खांबी मंदिराचा सांगाडा सापडला. या बारा खांबी मंदिरालाच सकलेश्वर मंदिर असेही म्हणतात. अंबाजोगाई मध्ये सापडलेले हे मंदिर यादव घराण्यातील सिंघम देवाचा मंत्री खोलेश्वर याने 1128-29 या काळात निर्माण केले या मंदिराला बारा खांबे असल्याने त्याला बारा खांबी मंदिर असे म्हणतात. या बाराखांबी सभामंडपाची रचना अशाप्रकारे करण्यात आली आहे की कोणत्याही बाजूने प्रवेश केला तरीही आपल्या बाजूला केवळ सहा खांबे दिसतात. या खांबावर डोक्यावर दिवे धारण केलेल्या सप्तमातृका कोरलेल्या आहेत, शिवाय डोके तुटलेल्या काळा पाषाणातील नंदीही आहे. गर्भगृहात शिवपिंड आहे. मंदिराच्या बाहेरील भिंतीवर पद्मासनात गौतम बुद्धाची मूर्ती आहे. त्याचबरोबर अस्थिपंजर झालेले शरीर आणि हातात भिक्षापात्र असणारे बुद्धाची मूर्ती लक्ष वेधून घेते. ध्यानस्थ बुद्धाची मूर्ती या उत्खननात सापडली आहे. याशिवाय भैरव, विष्णू, पार्वती, नाग देवता, मातृदेवता, सुरसुंदरी, खंडोबा इत्यादी देव देवतांची शिल्पे येथे मोठ्या प्रमाणात सापडली आहेत. या मंदिराची शैली ही उत्तरव दक्षिणेतील नागर व बेसर पद्धतीचा सुरेख संगम साधणारी आहे. यादवांचा मंत्री हेमाद्रीयाने आपला ग्रंथ चतुर्वर्ग चिंतामणी यामध्ये तत्कालीन समाजव्यवस्थेचे वर्णन केलेले आहे. त्याचे प्रतिबिंब या कला व स्थापत्यात पडलेले आढळते. ज्यांनी हे बारा खांबी मंदिर निर्माण केले यासाठी कष्ट उपसले त्यांचा मात्र कुठेही उल्लेख आलेला दिसून येत नाही.

प्रस्तुत शोधनिबंधात पुढील उद्दिष्टांचा समावेश केलेला आहे आहे.

- 1) मंदिर निर्माण करण्यासाठी कष्ट केलेल्या कलाकारांचा शोध घेणे.
- 2) या कलाकारांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 3) मंदिर निर्माण काळातील सामाजिक रूढी परंपरा यांचा अभ्यास करणे.
- 4) मंदिर परिसरातील शिल्पांचा अभ्यास करणे

मंशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधात साठी प्रत्यक्ष उत्खनान स्थळास भेट देण्यात आली. याच बरोबर इतर दुय्यम साधनांचाही वापर करण्यात आला.

भारतीय समाज हा विविध जाती जमातींनी युक्त होता. या जाती-जमातींच्या आपापल्या विधी प्रथा परंपरा होत्या. "प्राथमिक अवस्थेतील समाजात पुजारी हा पितृसत्ता गटात एका जमातीचा पुढारी कुलप्रमुख अथवा आपल्यापेक्षा संपूर्णपणे वाहिलेला समर्पित वृत्तीचा वैद्य असे अथवा मातृसत्ताक व्यवस्थित एक देवतेची प्रमुख अथवा मातृसत्ताक व्यवस्थेत ती एक देवतेची प्रमुख चारणी अथवा भिक्षुनि संघाची सदस्य असे. पुढे आर्य ब्राह्मण लोकांनी उत्तरेकडून आक्रमणे करून महाराष्ट्रावर आधी राज्य प्रस्थापित केले यामुळे इंडो-आर्यन संस्कृती मिश्रण घडून आले" 1 असे मत डी.डी. कोसंबी यांनी व्यक्त केले आहे म्हणूनच इरावती कर्वे यांनी "महाराष्ट्रीय लोक इंडो-आर्यन भाषिक गटातील भाषा बोलतात परंतु त्यांचे विधी व त्यातील घटक हे मात्र

द्रविड रक्तसंबंध दर्शवितात" 2 असे प्रतिपादन केले आहे यावरून स्पष्ट होते की महाराष्ट्रातील लोक लोकांचा रक्त संबंध हा आर्या पेक्षा द्रविडलोकांकडे जास्त जुळलेला दिसून येतो.

देवतेची उत्पत्ती आणि विकास- प्राचीन काळातील मानव हा निसर्गपूजक होता. आपल्या इच्छापूर्तीसाठी तो वेगवेगळ्या मातीच्या अथवा दगडाच्या मुर्त्या 3 करून त्याच्यापुढे आपले गाऱ्हाणे मांडत असे. कित्येकदा आपले पूर्वज किंवा माणसाच्या प्रतिनिधी- नाही देवतेच्या स्वरूपात ते पूजा करीत. त्यांना वेगवेगळ्या प्रकारची स्थानिक नावे देण्यात आली होती. उदाहरणार्थ मेगाई मागाई सोगजाई, सटवाई, मरिआई, खंडोबा, धारोबा, ज्योतिबा इ. या देवतांचे पूजाविधी ही अत्यंत साधे होते परंतु पुढे या आर्य ब्राह्मणांनी या समाजात घुसखोरी केली. ज्या ईश्वरी देवता आर्य ब्राह्मणांच्या नव्हत्या, त्या देवतांचा ही समावेश त्यांनी आपल्या देवता मंडळात केला. त्यासाठी नवीन धर्मग्रंथ, पुराणे, काव्ये, स्मृती ग्रंथ, निर्माण करण्यात आली 4. "या नव्याने सामावून घेतल्या गेलेल्या प्राचीन देवतांची पूजा म्हणजेच सांस्कृतिक एकीकरणाच्या तंत्राचा उघड देवाण-घेवाण याचा भाग होता". 5

परंतु या सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीचा हेतू शुद्ध नव्हता उलट वैदिकांनी इतर देव देवता चा समावेश आपल्या देवता मंडळात करून. स्थानिक लोकांनाही आपल्या बाजूने वळविण्याचा प्रयत्न केला. याचे पुरावे आपल्याला बारा खांबी मंदिर परिसरातही आढळले. गौतम बुद्ध आणि इतर वैदिक देवी-देवतांचा शिल्पे आढळून आली आहे. गौतम बुद्धाचे विचार आणि वैदिकांची विचारसरणी ही परस्पर भिन्न आहे. असे असताना जेव्हा बुद्ध विचार संपवता आले नाही, तेव्हा बुद्धालाच आपल्या मध्ये समाविष्ट करून घेण्याचा हा बाराव्या शतकातील प्रयत्न दिसतो. यासंदर्भात डी डी कोसंबी म्हणतात "एखाद्या देवाच्या पूजेचा प्रसार आणि लोकप्रियता खूप वाढली की तो देव शिव किंवा विष्णू म्हणून असे देवता पार्वती लक्ष्मी किंवा अशीच एखादी ब्रामणी देवता म्हणून ओळखल्या जाते" 6

कलाकारांची हेळसांड

कोणतीही वास्तू किल्ला राजवाडा अथवा मंदिर बांधकाम पूर्ण झाल्यानंतर तेथील उभारलेल्या शिलालेखातून वास्तू निर्माण केलेल्या राज्यांची देणगीदार यांच्या नावाचा उल्लेख करण्यात येतो. परंतु प्रत्यक्ष ज्यांनी ही वास्तू निर्माण केली दिवस-रात्र मेहनत घेतली, त्या कलाकारांचा त्या मजुरांचा साधा उल्लेखही कुठेही आढळून येत नाही. अंबाजोगाई येथील बाराखांबी मंदिरात शिलालेख खोलेश्वर याचाच उल्लेख येतो. प्राचीन काळापासून कलाकाराकडे धर्म धुरिणांनी केवळ दुर्लक्षच केले. शिल्पकला / वास्तुकला निर्माण करणाऱ्या कलाकारांना धर्म वराजदरबारी खालचे स्थान देण्यात आले.. त्यांना वेळप्रसंगी बक्षीस दिले गेले परंतु युरोपमध्ये कलाकारांचा मानसन्मान ज्या पद्धतीने झाला त्या पद्धतीने मात्र भारतीय कलाकारांचा मानसन्मान सामाजिक प्रतिष्ठा मात्र बहाल करण्यात आलेली दिसून येत नाही. या कलाकारांना कर सुद्धा भरावे लागत असे. त्यामुळे त्याचे वर्णन डॉ डी. एन. झा यांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे. "उत्पादित वस्तूच्या स्वरूपात कर गोळा केले जावेत. कारू म्हणजे कारागीर हे जास्तीत जास्त शुद्ध होते जसा काळ गेला तसा बिगारी च्या उपयोगाची मागणी त्यांचा अत्याचारीपणाकडे झुकू लागली" 7

कलाकार हे शुद्ध जातितुनच निर्माण झाले होते. त्यामुळे त्यांच्या श्रमाला मूल्य न देता त्यांची छळवणूक करण्याचे धोरण तत्कालीन राज्यकर्ते, सरदार व ब्राह्मण वर्गाने केले. एकीकडे श्रमिकांचे श्रमाचे मूल्य घेत असताना इकडे ब्राह्मण वर्गाला मात्र सर्व करातून सूट देण्यात आली. यामुळे कराचा बोजा सर्वसामान्य जनतेवर पडला. मनु म्हणतो "विनाशाची वेळ आली तरी राजाने क्षोत्रीयापासून (ब्राह्मण) कर वसूल करू नये, कारण ब्राह्मणांनी संचित केलेल्या धार्मिक पुण्याचा वाटेकरी राजा आहे ब्राह्मण विद्वान असो अथवा नसो सर्वच ब्राह्मणांना करातून सूट होती." 8

मंदिर निर्माते-

मंदिराच्या निर्मितीसाठी राजा मोठा अधिकारी जमीनदार अथवा धार्मिक व्यक्ती प्रयत्न करीत असे परंतु प्रत्यक्ष मंदिराचे निर्माते हे निविध जाती धर्मात विद्युरलेले आपल्याला पुढील प्रमाणे दिग्गून येतात.

1) बेलदार

बेलदार म्हणजे बेल किंवा फावडे, टिकाग खांद्यावर घेऊन जाणारा किंवा गवंडी काम करणारा होय। बेलदारा मध्ये सुद्धा चुनाभट्टीचा काम करणारा चुनकर आणि छिद्रीने दगड कापणारा थापटरकर्या पोट जाती होत्या. या बेलदारायांनी गावकोट, दरवाजे, राजवाडे बांधण्याचे काम केले.

2) चितारी/ जिनगर

रसेल /हिरालाल यांनी चितारी जातीला संमिश्र व्यावसायिक गटात समाविष्ट केले आहे. चर्मकला चित्रकला लोहार काम आणि सुतार काम असे कौशल्याचे काम या जातीने केले. याशिवाय घराच्या भिंतीवर चित्र काढणे तोंडावर लावायचे वेगवेगळे मास्क तयार करण्याचे काम त्यांनी केले. जातीव्यवस्थेत ते अस्पृश्य समजल्या गेले.

3) काचार/कासार

अंबाजोगाई येथील विविध मंदिरातील शिल्पकलेत सुरसुन्दरी नी विविध प्रकारच्या बांगड्या हातामध्ये घातलेल्या दिसून येतात वेगवेगळ्या जातीनुसार बांगड्या घालण्याची पद्धत होती बंजारा स्त्रीलाबेच्या बांगड्या, मारवाडीस्त्रीहस्तिदंता पासून तयार केलेल्या बांगड्या धनगर स्त्री नारळाच्या बरवटी पासून आणि बंगालीस्त्री ही शंखाच्या कवचाच्या बांगड्या घालत असे. काचेच्या बांगड्या ची सुरुवात तुर्कानी 10 केली. या बांगड्या भरणाऱ्यांना काचार अथवा कासार म्हटले गेले त्यांनाही समाजात कनिष्ठ जातीचे मानले गेले.

4) कैकाडी

मध्ययुगीन कालखंडामध्ये राजे लोक हे भवन, मंदीर, जलाशय, प्रासाद निर्माण करीत असत. त्यासाठी त्यांना दगडाची आवश्यकता होती. हे दगड खाणीतून काढणे, फोडणे, घडविणे. हे काम कैकाडी समाजाकडे होते. शिवाय धान्य दळण्यासाठी जाते व माणसाला वाटण्यासाठी पाटेनिर्माण करण्याचे कामही कैकाडी समाजाने केले, मात्र हा समाज आजही गावकुसावाहेर राहिला आहे.

5) कोहळी

मध्ययुगीन काळात विहिरी, तलाव, पाण्याची टाकी आणि बांध निर्माण करणे हे जिकरीचे व कष्टाचे काम होते. हे काम पावरा पोवरा आणि कोलाम लोकांनी केले. यामुळे लोकांच्या पिण्याच्या पाण्याची सोय झाली परंतु आजही हा समाज अतिमागास म्हणूनच गणला गेला आहे.

6) ओतारी

धातु वितळून तो ओतणे व त्यापासून देवी-देवतांच्या मूर्ती तयार करणे, तांब्या-पितळेची भांडी तयार करणे, मातीतून लोखंड काढणे, वेगवेगळे हत्यारे तयार करणे. इत्यादी कामे ओतारी व माडिया गोंड ह्या जमाती करत असे. परंतु आजही या जाती जमाती मागास म्हणून ओळखल्या जात आहेत.

7) पांचाळ

सोनार लोहार सुतार तांबट शिल्पकार यांना मिळून पांचाळ ही जात आली सोन्या चांदीचे दागिने घडविणे पितळ व लोखंड यांच्या मूर्ती तयार करणे ही कामे पांचाळ करीत अंबाजोगाई येथील शिल्पा मध्ये देवी-देवतांचे दागिने व अलंकार धारण केलेल्या दिसतात या दागिन्यांमध्ये मुकुट करण्या कुंडले उदार बंद गळ्यात हार कंगन कमरेवर मेखला पायात तोडे इत्यादीचा समावेश होतो कवार ही छत्तीसगढमधील आदिवासी जमातीत ही पुरुष सोन्याच्या किंवा चांदीच्या अंगठ्या मनगटात चांदीचे कडे तरी आपल्याकडे गळ्यात सोन्याचे व चांदीचे साखळ्या कर्णफुले धडक की नाबाद नाकात सोन्याच्या

ती व कमरेला चांदीचा कंबर पट्टे किंवा साखर घालतात पायात चांदीचे पैजण घालतात यावरून स्पष्ट की देवी-देवतांच्या दागिन्यांची निर्मिती ची कल्पना ही आदिवासीच्या जागेवरून घेतली श्रमाची न सर्व जाती जमातीच्याचकामाचा उल्लेख करणे नसल्याने केवळ मोजक्याच जाती जमातीचा उल्लेख शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

कालातीन राजे सेनापती सरदार अथवा व्यापारी वर्ग हा मंदिर निर्माण करण्यासाठी तत्पर असे व्यापारास चालना मिळाली व्यापारी वर्गाने आणि पूर्वीचा हिने लोकांच्या श्रद्धांचा बाजार मांडून का कमविला परंतु यांनी निर्माण करण्यासाठी श्रम केले त्या श्रमिक वर्गात मात्र अस्पृश्य किंवा हे ठरविण्यात आले त्यांना हालाखीचे जीवन जगण्यास भाग पाडण्यात आले या “धार्मिक कलनेहमी परिवर्तन विरोधी राहिला”¹¹

परिणामी अल्प जन सुखी संपन्न बनले पण बहुजन मात्र कफल्लक बनले प्रथम देवाची निर्मिती देवतेची स्तुती ग्रंथ यातून जनतेच्या धर्मभोळेपणा त्यातून मंदिराची निर्मिती मंदिरातून अर्थसंपन्न यमपन्न येथून राखी सत्ता व राजकीय सत्तेतून पुन्हा जनतेवर अन्याय-अत्याचार अशी मालिका सुरू आजही कायम आहे

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत

अल्पजनांनी मंदिराची निर्मिती करून आर्थिक संपन्नता प्राप्त केली.

या कामगाराने श्रम कडून विविध वस्तूंची निर्मिती केली त्यावर मात्र जातीबाहेर ठरवून अन्यायक झाला.

श्रमिकांचेमोल झाले नाही.

यमुची

1) कोसंबी डी.डी-भारतीय इतिहासाचा अभ्यास, पुणे डायमंड प्रकाशन, प्र.आ.2006, प्र.26

2) .....किता.....पा.52.

3) .....किता.....पान 195.

4) .....किता.....पान 189.

5) किता..... पान 191.

6) .....किता.....पान 232.

7) Dr.Zha. D. N.-Revenuesystem in post Maurya and Gupta times,Pune Diamond publication,2006,page 49.

8) किता.....पान 119.

9) डॉ. देवराखकर-आदिवासी समाज, पुणे. 2006, पान 99

10) किता..... पान 105.

11) कोसंबी उपरोक्त पान 112.